

Bober, Sabina

Działalność biskupa Ignacego Tokarczuka w diecezji przemyskiej w warunkach PRL-u

Dzieje Najnowsze 37/1, 169-173

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sabina Bober

Lublin

Działalność biskupa Ignacego Tokarczuka w diecezji przemyskiej w warunkach PRL-u*

Stosunek władz PRL do Kościoła katolickiego ma swoją długą historię i stanowi jeden z ciekawszych wątków. Przybierał on różne fazy w zależności od polityki wewnątrzpaństwowej. Nie bez wpływu był tu też stopień zależności od Związku Radzieckiego. Ze względu na silne zaplecze Kościoła w postaci społeczeństwa w większości z nim związanego, władze państwowe w okresie bezpośrednio powojennym starały się utrzymywać poprawne stosunki z Kościołem. Zezwolono na naukę religii w szkołach, reaktywowano Katolicki Uniwersytet Lubelski. Bez większych przeszkód mogły działać różne instytucje katolickie, w tym Caritas. Równocześnie, coraz bardziej sprawny aparat przemocy, wspomagany przez NKWD, rozpoczął intensywne zwalczanie wrogów politycznych, do których zaliczono w pierwszym rządzie podziemie polityczne, a następnie także szeroko pojęty element obcy klasowo. Kościół uważano za jedną z głównych sił wspierających wroga nowemu ustrojowi koła. Zaczęto więc zwalczać księży popierających siły antypaństwowe. W programie władzy jednak, która po krótkim okresie pozorowanej demokracji wielopartyjnej, co skończyło się w zasadzie po wyborach styczniowych w 1947 r., stworzyła system monopartyjny z przybudówkami stronnictw satelickich, był w stosunku do Kościoła plan całkowitej jego eliminacji z życia społecznego i ateizacji społeczeństwa. Tym celom służyły działania represyjno-administracyjne, jak wprowadzenie cenzury, inwigilacja duchownych, aktywnych katolików, wytaczanie im procesów i wyroki nieproporcjonalne do zarzucanych im wykroczeń. Na płaszczyźnie społecznej pozbawiono Kościół środków działania, co w głównej mierze polegało na zaborze własności kościelnej, w tym ziemi, oraz takich instytucji jak Caritas zlikwidowany w 1950 r., a wreszcie likwidacja wszystkich organizacji kościelnych.

Kościół usiłował bronić się, dopuszczając nawet porozumienie z władzami państwowymi (1950), nie mógł jednak pójść na ugodę, odstupując państwu prawo współdecydowania o gospodarce kadrami kościelnymi (dekret rządu z 9 II 1953 r.). Pociągnęło to za sobą aresztowanie i odosobnienie prymasa, proces bpa Kaczmarka i nasilenie kar więzienia dla niewygodnych rządowi duchownych. Obok tego organizowano grupy katolików świeckich, a nawet księży, manifestacyjnie współpracujących z władzami, co za cel główny miało rozbić jedność Kościoła.

* Promotorem pracy jest ks. prof. dr hab. Z. Zieliński, recenzenci: ks. dr hab. Józef Wołczański, profesor Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie i ks. dr hab. J. Walkusz, profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

ła, a na zewnątrz chciano w ten sposób obezwładnić społeczeństwo katolickie, wskazując na możliwość porozumienia się z reżimem. Między państwem a Kościołem rozpoczęła się swoista walka o rząd dusz, która trwała nieprzerwanie do końca lat 80.

W tak nakreślonej sytuacji państwo-Kościół rozpoczął rząd biskup Ignacy Tokarczuk, który z racji swej bezkompromisowej postawy wobec władz państwowych zyskał miano wroga PRL.

Rzeczą pomocną w analizie podjętego problemu są opracowania związane pośrednio czy bezpośrednio z osobą biskupa Tokarczuka, zarówno jego postawą i działalnością, jak i obrazem funkcjonowania całej diecezji oraz budownictwa sakralnego. Należy przy tym zaznaczyć, że w historiografii nie ma wyczerpujących opracowań na temat działalności społeczno-religijnej biskupa Tokarczuka. Opracowania, jakie się ukazały, są fragmentaryczne i dotyczą przeważnie wąskiego wycinka jego działalności. W wielu przypadkach mają one charakter wspomnieniowy i nie można ich uznać za opracowania krytyczne.

Istnieje ponadto bogata literatura monograficzna i pamiętnikarska dotycząca omawianego czasu. Dotyczy ona bądź całego okresu od zakończenia wojny do III Rzeczypospolitej, bądź poszczególnych wycinków tych lat. Na uwagę zasługują następujące pozycje: Z. Zielińskiego¹, J. Żaryna², A. Dudek i R. Gryza³, H. Dominiczaka⁴. Oparte są one na nieznanym lub dotąd mało wyzyskanych materiałach źródłowych i dotyczą bardzo szerokiego obszaru badawczego. Są to ujęcia całościowe, nie wchodzące w szczegóły dotyczące poszczególnych diecezji czy osób z nimi związanych. Niniejsze opracowanie wypełni istniejącą lukę w tym przedmiocie. Jest to zasadniczo nowy problem badawczy stwarzający szerokie pole do kwerendy i analiz.

Z literatury pamiętnikarskiej okresu wojny i okupacji należy wymienić następujących autorów: J. Anczarski⁵, W. Poliszczuk⁶. Na uwagę zasługują również autorzy, których książki traktują o ogólnej sytuacji w Polsce w okresie wojennym i powojennym: M. Gilbert⁷, W. Roszkowski⁸, A. Friszke⁹, A. Czubiński¹⁰ i inni¹¹. Ich opracowania posłużyły mi do naszkicowania tła ogólnej sytuacji społeczno-polityczno-gospodarczej w Polsce.

Źródła niniejszej pracy stanowią materiały archiwalne, przede wszystkim prywatne archiwum arcybiskupa Ignacego Tokarczuka, które zostało mi w całości udostępnione. Bogate źródło informacji dotyczących jego osoby znajduje się w archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie, w którym dostępne są materiały odnoszące się do działalności biskupa Tokarczuka także poza diecezją przemyską. Tam też są przechowywane dokumenty rzeszowskiego i warszawskiego Urzędu do spraw Wyznań, Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Rzeszowie, Krośnie, Warszawie, Przemysłu; Departamentu IV MSW, Wydziału Administracyjnego KC PZPR. Dokumenty te w całości zostały w pracy wyzyskane, dodać należy, że tutaj po raz pierwszy. Urzędy, których spuścizna stanowi

¹ Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2003.

² J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944-1989*, Warszawa 2003.

³ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945-1989*, Kraków 2003.

⁴ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944-1990 w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000.

⁵ J. Anczarski, *Kronikarskie zapiski z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939-1946*, Kraków 1996.

⁶ W. Poliszczuk, *Gorzka prawda. Zbrodnicość OUN-UPA*, Toronto-Warszawa-Kijów 1995.

⁷ M. Gilbert, *Druga wojna światowa*, Poznań 2000.

⁸ W. Roszkowski, *Historia Polski 1914-2001*, Warszawa 2005.

⁹ A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939-1989*, Warszawa 2003.

¹⁰ A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2000.

¹¹ Na przykład K. Kersten, *Historia polityczna Polski 1944-1956*, Warszawa 1986.

podstawę źródłową pracy, zajmowały się osobą biskupa zgodnie z posiadanymi kompetencjami i zadaniami. Dokumenty przez nie wytworzone są zatem co do gatunku i przedmiotowości bardzo zróżnicowane. Stąd też pominęłam tutaj omawianie poszczególnych zasobów, a skoncentrowałam się na głównych wątkach stanowiących przedmiot zainteresowania i działalności władz. Kolejno więc należy wymienić: stenogramy z kazań, donosy składane przez księży współpracujących z SB, materiały dotyczące budownictwa sakralnego, inwigilacji, między innymi podsłuchów. Ważnym źródłem była korespondencja biskupa Tokarczuka z władzami różnych szczebli i dotycząca tak zróżnicowanej tematyki, iż trudno byłoby ją ująć w jakąś całość czy nawet pogrupować według zagadnień.

Kolejne źródła wykorzystane w pracy pochodzą z Archiwum Państwowego w Rzeszowie, w którym znajdują się dokumenty gromadzone przez Służbę Bezpieczeństwa na temat działalności biskupa Tokarczuka. Nie skorzystałam z Archiwum Akt Nowych w Warszawie, gdyż materiały w nim zawarte posiada IPN oraz arcybiskup Tokarczuk. Materiały z Archiwum Archidiecezji Przemyskiej, dotyczące biskupa Tokarczuka, nie zostały mi udostępnione. Można jednak żywić nadzieję, że lukę tę wypełniają akta uzyskane od arcybiskupa Tokarczuka.

Obok źródeł archiwalnych ważne miejsce zajmuje prasa wyłącznie reżimowa, ponieważ tak zwane czasopisma niezależne nie zajmowały się problematyką poruszaną w tej pracy. Charakter wykorzystanych publikacji prasowych był jednolity, ponieważ wyłącznie atakowały one osobę biskupa. Warto tu podkreślić tę jednostronność, nie doszukano się bowiem ani jednego artykułu, który by w jakikolwiek sposób polemizował z oskarżeniami lub sprostowywał wyraźnie nieprawdziwe informacje prasowe. Gdy chodzi o czasopisma w niniejszej pracy dość obszernie wykorzystane, wymienić należy: „Argumenty”, „Słowo Ludu”, „Trybuna Ludu”, „Widnokrąg”, „Zagadnienia i Materiały”, „Za wolność i lud”, „Życie Przemyskie”, „Rzeczpospolita”, „Gazeta Krakowska” i inne. Rzekomo szkodliwą działalnością biskupa Tokarczuka zajmowały się również pisma zagraniczne między innymi „Die Welt”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, „Soldaten Zeitung”, „Der Spiegel”, „Settegiorni”, „Le Figaro” i wiele innych.

Uwzględniłam ponadto wspomnienia biskupa Tokarczuka, które ukazywały się w ciągu ostatnich kilku lat. Są to następujące pozycje książkowe: *Kazania pod specjalnym nadzorem*¹²; *W służbie Kościoła i narodu*¹³; *Od Zbaraża do Przemysła*¹⁴; *Z przemyskiej „twierdzy”*¹⁵; *Z Arcybiskupem w nowe tysiąclecie*¹⁶. Materiały te zebrała i opracowała dr Lucyna Żbikowska. Wcześniej ukazała się w Paryżu w 1994 r. książka pt. *W starciu z totalitaryzmem*. Są to wywiady przeprowadzone z biskupem. Dodatkowym źródłem poznania osoby i działalności biskupa Tokarczuka są jego kazania, nauki rekolekcyjne, przemówienia do kapłanów, alumnów. Część z nich została wydana w zbiorach *Kazania pasterskie 1966-1992*¹⁷ oraz w cytowanych już Kazaniach pod specjalnym nadzorem.

Pracę ujęłam w pięciu rozdziałach. Rozdział pierwszy zawiera biografię biskupa Tokarczuka. Zwróciłam uwagę nie tylko na samo pochodzenie, wykształcenie i pracę duszpasterską, ale także na uwarunkowania rozwoju osobowości i postawy. W ostatnim paragrafie poświęconym nominacji biskupiej zdezawowałam pogłoskę o zawieruszeniu się dokumentu nominacyjnego

¹² J. Tokarczuk, *Kazania pod specjalnym nadzorem*, opr. L. Żbikowska, Marki 1996.

¹³ Idem, *W służbie Kościoła i narodu*, opr. L. Żbikowska, Marki 1997.

¹⁴ Idem, *Od Zbaraża do Przemysła*, opr. L. Żbikowska, Marki 1998.

¹⁵ Idem, *Z przemyskiej „twierdzy”*, cz. 1-2, opr. L. Żbikowska, Marki 2001.

¹⁶ Idem, *Z arcybiskupem w nowe tysiąclecie*, cz. 1-2, opr. L. Żbikowska, Marki 2001.

¹⁷ Idem, *Kazania pasterskie 1966-1992*, Przemysł 1992.

na stolicę biskupią w biurze premiera Cyrankiewicza, którą przytacza wielu współczesnych historyków.

Drugi rozdział zawiera analizę postawy księdza, a później biskupa, Tokarczuka wobec systemu komunistycznego i władzy partyjno-rządowej PRL-u. W tej analizie zwróciłam uwagę na jego postawę w różnych okresach Polski Ludowej, począwszy od zakończenia II wojny światowej, poprzez czasy stalinowskie i gomułkowskie, aż do końca rządów E. Gierka.

Kolejny rozdział poświęcony został sytuacji w diecezji przemyskiej w momencie jej objęcia przez nowego ordynariusza. Ukazałam tu najkonieczniejsze prace organizacyjne. Przy czym równolegle omówiłam zaangażowanie ordynariusza w pracę diecezjalną, głównie duszpasterską, jak i zderzenia jego z władzami administracyjnymi, zarówno lokalnymi, jak i centralnymi.

W rozdziale piątym omawiam realizację programów duszpasterskich i administracyjnych do 1980 r. W trakcie realizacji tych programów dochodziło do licznych konfliktów z władzami, np. z okazji obchodów milenijnych, peregrynacji obrazu jasnogórskiego, katechizacji, budowy nowych obiektów sakralnych, jubileuszu 600-lecia diecezji.

Ostatni rozdział pracy obrazuje zaangażowanie biskupa Tokarczuka na rzecz „Solidarności”, działalność w okresie stanu wojennego, aż do powstania III Rzeczypospolitej. Bardzo ważnym wątkiem jest jego działalność kaznodziejska, która wzbudzała zastrzeżenia władz partyjno-rządowych oraz aktywna działalność na rzecz internowanych i represjonowanych w tym okresie. W tej części pracy podjęłam problem mediów usłużnych partii, które próbowały zdyskredytować biskupa Tokarczuka w oczach społeczeństwa.

Metoda, którą posłużyłam się w przygotowaniu i opracowaniu podjętego problemu, jest złożona i wielostopniowa. Na wstępie dokonałam kwerendy źródeł archiwalnych dotyczących biskupa Tokarczuka oraz pośrednio księży z nim współpracujących, np. podczas remontu czy budowy obiektu sakralnego. Ogrom tych materiałów wymagał dokładnej analizy i stworzenia odpowiednich bloków tematycznych. Metoda zastosowana w przygotowaniu tej pracy nie pozwala ująć się w jedną prostą formułę. Praca z natury jest opisowa, w głównych częściach tematycznych chronologicznie uporządkowana, ale zadaniem jej jest przede wszystkim wydobycie specyfiki charakteryzującej relacje biskupa Tokarczuka z władzą państwową. Uchwycenie tego wymagało przede wszystkim analizy sytuacji kościelnej i społecznej towarzyszącej działalności biskupa, a w następnej kolejności rozpoznania wszystkich czynników kształtujących określoną postawę władz. Zatem w pierwszym stadium opracowania dominowała metoda analityczna, której owocem był uzyskany materiał pozwalający na sądy uogólniające i wnioskowanie prowadzące do uchwycenia tez sformułowanych w oparciu o badania. Syntetyczne ujęcia podsumowujące ciągi analityczne są więc w ilości równające się zagadnieniom poruszonym w pracy. W sumie można zatem powiedzieć, że zastosowałam w pracy metodę analizy z zachowaniem ciągłości chronologicznej poruszanych problemów oraz dokonałam próby syntetycznych ujęć jej wyników.

W oparciu o tak zakrojoną tematykę oraz zastosowanie wymienionej wyżej procedury badawczej wypada sformułować pytania, na które praca ma udzielić odpowiedzi. W pierwszym rzędzie dotyczą one osobowości biskupa Tokarczuka i jego wpływu na całą jego działalność, w tym przede wszystkim te momenty, które powodowały konflikt z władzą. Kolejną kwestią będzie sylwetka biskupa jako duszpasterza, wreszcie ważną sprawą jest również pytanie o jego zaangażowanie społeczne i patriotyczne. W podsumowaniu tego kwestionariusza jawi się jeszcze jedno pytanie dotyczące swoistości zarówno samej postaci, jak i jej dokonań.

Celem niniejszego opracowania było ukazanie działalności duszpasterskiej ordynariusza przemyskiego w kraju. Z jednej strony widziany był jako wróg socjalistycznego państwa pol-

skiego i polskiej racji stanu, z drugiej strony jako propagator nowej Rzeczypospolitej, inicjatyw zmian społecznych i wyzwolenia Kościoła. Przedstawiony został jego ogromny wkład w tworzenie nowych obiektów kultu. Ukazano go jako głosiciela prawdy i obrońcy dyskryminowanego przez władze człowieka. Obok tego szczegółowego celu badawczego wymienić należy zamierzenie o charakterze szerszym skupiające się na roli nie tylko biskupa Tokarczuka, ale w ogóle tej części Episkopatu, która z równą jemu stanowczością oponowała wobec systemu PRL-owskiemu. Dlatego też w pracy podjęłam te wszystkie wątki stosunków kościelno-państwowych, które kształtowały pozycję i oblicze Kościoła w państwie, począwszy od czasów powojennych, a kończąc na najnowszych.

Postać biskupa Tokarczuka miała również znaczenie w relacjach ze Stolicą Apostolską, której przedstawiciel, A. Casaroli, próbował doprowadzić w latach 60. do ułożenia poprawnych stosunków władz kościelnych z władzami państwowymi. Tym samym jego wizyta w diecezji przemyskiej miała skłonić biskupa Tokarczuka do zajęcia pozycji bardziej jugodowej w stosunku do rządzących krajem. Tak więc analiza działalności biskupa Tokarczuka jawiła się w pracy jako pewna opcja postaw zarówno w szeregach hierarchii, jak i duchowieństwa w ogóle, wobec ustroju i wobec zadań Kościoła w Polsce Ludowej.

W rozważaniu tych szeroko zakrojonych obszarów działania kościelnego i społecznego biskupa Tokarczuka ważną i wartą podkreślenia rolę odgrywa jego osobowość, a nawet pochodzenie, które decydowało o jego bezkompromisowym i zdecydowanym postrzeganiu rzeczywistości. To sprawiało, że nie ulegał on pokusom łatwych sukcesów i szedł zawsze najprostszą drogą do wytyczonego celu. Te cechy osobowości nie ułatwiały mu kontaktów, nawet w sferach kościelnych, i przysparzały wielu trudności w relacjach z przeciwnikami.

Pewną trudność w realizacji podjętego tematu stanowiła dwutorowość jego myśli przewodniej. Z jednej strony rutynowa, jeśli tak można powiedzieć, działalność kościelna, z drugiej — otwarty konflikt z władzą państwową po to właśnie, by uczynić swą działalność w pełni owocną. Gdyby zatem chcieć w najprostszym sposób zdefiniować postać i dzieło bohatera tej pracy, trzeba by powiedzieć, że szedł on w pełnieniu swej misji drogą prowadzącą przez rzeczywistość prawną PRL i drogą swej pozostającej, w znacznej mierze, poza legalnymi ramami biskupiej działalności.